

The “Consistent ↔ Consistent” Model in Explaining the Relation Between a Consistent Cause and a Changing Effect: A Novel Formulation within Transcendent Theosophy with a Comparative Assessment of Spinoza

Fatemeh Farzali *

Department of Theology Education, Farhangian University, Tehran, Iran. (f.farzali@cfu.ac.ir)

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Recived: 2025/9/22
Revised: 2026/3/16
Accepted: 2026/3/17

Cite this article:
Farzali, F. (2026).
"The “Fixed ↔ Consistent” Model in Explaining the Relation Between a Consistent Cause and a Changing Effect: A Novel Formulation within Transcendent Theosophy with a Comparative Assessment of Spinoza".
Ayeneh Marefat, 26(86), 19-36 (In Persian).

<https://doi.org/10.48308/jipt.2026.241552.1680>

ABSTRACT

The problem of the relationship between a *consistent cause and a changing effect* is one of the fundamental knots of Islamic metaphysics and encounters difficulties in its common formulations. This study proposes a theoretical model of “consistent ↔ consistent” within the framework of the Transcendent Theosophy (*hikmat al-muta’āliyah*) and, through a comparative assessment with Spinoza’s distinction between substance and modes, seeks to present a new argument for explaining this relation. The research method is analytical–argumentative with a comparative approach, grounded in principles such as the existential poverty of the effect, gradation in manifestation, the essential aspects (*shu’ūn*) of the Real, the rule of “no repetition in manifestation” (*lā takrār fī al-tajallī*), and the divine simplicity and all-encompassing sustenance (*qayyūmiyya*). According to this model, the cause remains simple and immutable at the level of essence, while the effect—by virtue of being *pure relational existence* (*‘ayn al-ribt*)—is consistent and complete in each “existential moment.” Thus, change occurs not in the foundational causal relation, but at the level of the succession of manifestations. The findings show that this formulation eliminates the difficulties of essential alteration in the cause and the problem of “preponderance without a preponderant cause,” and while affirming the doctrine of *renewal of likes* (*tajaddud al-amthāl*), it preserves identity-stability within the multiplicity of appearances. The comparative section also shows that, despite structural parallels with Spinoza’s model, this formulation differs significantly from his theological foundations, particularly regarding the immanence of the cause and his comprehensive necessitarianism.

Keywords: consistent and changing, renewal of likes, Transcendent Theosophy, Mullā Ṣadrā, Spinoza

---

* Corresponding Author Email Address: f.farzali@cfu.ac.ir
DOI: <https://doi.org/10.48308/jipt.2026.241552.1680>

Extended Abstract

Introduction

The problem of the relation between a *consistent cause* and a *changing effect* is one of the foundational knots of Islamic metaphysics. On the one hand, in the Transcendent Philosophy, the Divine Essence is considered simple, immutable, and free from all forms of alteration. On the other hand, the material world is the arena of motion, flux, and continuous renewal. This apparent duality produces an internal tension: if the cause is consistent, how does the effect undergo perpetual change? And if change is real, does it not, in some manner, imply a transformation in the origin? Moreover, the common formulations of this issue sometimes lead to difficulties such as essential alteration in the cause or *preponderance without a preponderant cause*.

The present study, by proposing a theoretical “consistent ↔ consistent” model within the framework of the Transcendent Theosophy, seeks to reconstruct and resolve this problem in a systematic manner. The central claim is that the causal relation, in each “existential moment,” is of the type *consistent to consistent*: the cause remains simple in its essential station, and the effect is complete and determinate within its own horizon of realization. What is called *change* does not occur in the foundation of the causal relation but at the level of the succession of the determinations of manifestation. The method of the study is analytical–argumentative and rests on principles such as existential poverty (*imkān-i faqrī*), gradation of existence, substantial motion, the rule of “*no repetition in manifestation*” (*lā takrār fī al-tajallī*), and the doctrine of the “Simple Reality” (*basīṭ al-ḥaqīqa*). The proposed formulation is then compared with Spinoza’s theory of substance and modes.

Discussion

The analysis begins with existential poverty. According to this principle, contingent existence is “pure relationality” (*‘ayn al-ribt*) and dependent upon the cause; it has no independence in origination or continuation. The subsistence of each existential slice of the effect is identical with its subsistence through the cause. Therefore, every “existential moment” is, within its own horizon, consistent and complete. If the causal relation were to be severed, nothing of the effect would remain. Thus, the consistency of each moment does not mean static immobility, but completeness within its own locus of realization.

The second step concerns substantial motion. If motion is an attribute of substances, then material existence is essentially fluid, and time is the measure of this very flow. No temporal slice is identical with another; each new, non-numerical determination is different from the previous one, even if they are of the same kind and species. Thus, change in its philosophical sense is the succession of determinations, not alteration in the essence of the cause. Time is the name for the order of this succession and is abstracted from the relations among these moments.

Within this framework, individuation also returns to existence rather than quiddity. The identity of a thing is its existential flow, not the numerical persistence of a single fixed individual across two times. What is called “unity of identity” is abstracted from the causal continuity of successive similars and the homogeneity of existential degrees. Each slice is a “similar” (*mathl*) to the preceding one but not numerically identical with it. Nevertheless, causal continuity and the uninterrupted effusion preserve the thread of identity.

The doctrine of the Simple Reality and the principle of existential gradation play decisive roles in this analysis. If the cause is simple and encompasses all perfections, then every perfection that appears in the effect exists at a higher and more complete degree in the cause. Therefore, the effusion of a “new moment” adds nothing to the essence of the cause and subtracts nothing from it. The newness pertains to the determination of manifestation at the lower level, not to the addition of a new perfection in the origin.

In this light, the problem of *preponderance without a preponderant cause* also receives a new formulation. The determination of each moment becomes necessary in light of the complete cause and the set of receptive conditions and concrete relations of that moment. The consistent agent, when related to specific capacities and particular circumstances, necessitates the determinate manifestation. Thus, the difference of moments

returns to the difference of conditions and relations, not to an arbitrary choice by the cause. This is what may be called a “composite determinant.”

In the comparative section, this formulation is examined alongside Spinoza’s theory of substance and modes. Just as in Spinoza’s system the substance is consistent and the modes are successive, in the proposed model the consistency of the origin coexists with the diversity of determinations. Nonetheless, differences in theological foundations—especially in the understanding of the relation between cause and effect—reveal substantial divergences between the two systems.

Conclusion

The “consistent ↔ consistent” model shows that the problem of the relation between a consistent cause and a changing effect can be solved without committing to essential alteration in the cause or to preponderance without a preponderant cause. Consistency at the level of the cause’s essence and completeness in each existential moment of the effect can coexist with the doctrine of renewal through similars and the fluidity of existential degrees. Change is not a sign of deficiency in the origin but the expression of the ordered succession of determinations in the realm of manifestation.

This formulation preserves both the unity of the effect’s identity and the simplicity and sustaining encompassingness of the cause. Thus, metaphysical consistency and existential dynamism are explained within a single coherent framework. The result is that, in the Transcendent Theosophy, philosophical *change* signifies the renewal of determinations within the horizon of continuous effusion, and the causal relation in each moment remains of the type *consistent to consistent*.

مدل «ثابت» ← «ثابت» در تبیین ربط علت ثابت و معلول متغیر: تقریری نو در حکمت متعالیه با سنجش تطبیقی اسپینوزا

فاطمه فرضعلی*

گروه آموزش الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. (f.farzali@cfu.ac.ir)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخچه مقاله: دریافت: ۱۴۰۴/۶/۳۱ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۵ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۲۶ استناد به این مقاله: فرضعلی، ف. (۱۴۰۵). «مدل «ثابت» ← «ثابت» در تبیین ربط علت ثابت و معلول متغیر: تقریری نو در حکمت متعالیه با سنجش تطبیقی اسپینوزا»، <i>آینه معرفت</i>، ۲۶(۸۶)، ۱۹-۳۶.	مسئله نسبت «علت ثابت و معلول متغیر» از گره‌های بنیادین در متافیزیک اسلامی است و در صورت‌بندی‌های رایج با دشواری‌هایی روبه‌رو می‌شود. این پژوهش با طرح مدل نظری «ثابت» ← «ثابت» در چهارچوب حکمت متعالیه و با سنجش تطبیقی آن با تمایز جوهر و اطوار در فلسفه اسپینوزا در پی ارائه استدلالی نو از این نسبت است. روش پژوهش تحلیلی - استدلالی با رویکرد تطبیقی است و بر اصولی چون فقر وجودی معلول، تشکیک در ظهور، شئون ذاتی حق، قاعده «لا تکرار فی التجلی» و بساطت و احاطه قیومی استوار است. براساس این مدل، علت در مقام ذات بسیط و نامتغیر باقی می‌ماند و معلول نیز، به اعتبار عین‌الربط بودن، در هر «آن وجودی» ثابت و تام است. از این‌رو، دگرگونی نه در بنیاد نسبت علی، بلکه در سطح تعاقب تجلیات رخ می‌دهد. یافته‌ها نشان می‌دهد که این صورت‌بندی محذور انقلاب در ذات علت و مسئله ترجیح بی‌مرجح را برطرف می‌کند و، در عین پذیرش تجدد امثال، ثبات هویت را در دل کثرت ظهور حفظ می‌کند. در بخش تطبیقی نیز نشان داده می‌شود این صورت‌بندی، در عین هم‌ساخت بودن با الگوی اسپینوزا، با مبانی الهیاتی او (درون‌ماندگاری علت و ضرورت‌گرایی فراگیر) تفاوت‌های معناداری دارد. کلیدواژه‌ها: ثابت و متغیر، تجدد امثال، حکمت متعالیه، ملاصدرا، اسپینوزا

<https://doi.org/10.48308/jipt.2026.241552.1680>

* رایانامه نویسنده مسئول: f.farzali@cfu.ac.ir

شناسه دیجیتال مقاله: <https://doi.org/10.48308/jipt.2026.241552.1680>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

مقدمه

مسئله نسبت علی میان «علت ثابت» و «معلول متغیر» از بنیادی‌ترین گره‌های مابعدالطبیعی در فلسفه اسلامی است؛ گرهی که به نسبت ثابت و تغییر، حدوث و قدم و نیز به چیستی نسبت واجب و ممکن گره می‌خورد. در قرائت‌های رایج، علت نخستین در مقام ذات ثابت و بسیط دانسته می‌شود و تغییرات عالم در مرتبه معلولات توضیح داده می‌شود. اما این چهارچوب، اگر دقیق صورت‌بندی نشود، به محذورهایی مانند «انقلاب در ذات علت»، «استقلال معلول» یا «ترجیح بلامرجح» می‌انجامد. پژوهش‌های روزآمد نشان داده‌اند که می‌توان، با اتکا به مبانی حکمت متعالیه، صورت‌بندی پیراسته‌تری عرضه کرد؛ در آن صورت‌بندی، «سیلان عالم» به نظم تعاقب ظهورات ارجاع می‌شود و نه به دگرگونی ذات فاعل (ایزدی و همکاران، ۱۳۹۹: ۴-۶).

صورت کلاسیک مسئله چنین است: اگر علت نخستین در مقام ذات ثابت و بسیط است، «تغییر» در عالم چگونه رخ می‌دهد؟ اگر تغییر به معلول نسبت داده شود، خطر استقلال معلول پیش می‌آید و، اگر به علت بازگردانده شود، شائبه انقلاب در ذات یا دست‌کم دگرگونی درونی فاعل مطرح می‌شود. افزون بر این، تفاوت «این آن» و «آن دیگر» ظاهراً مستلزم فرض رجحانی تازه است و بیم وقوع ترجیح بلامرجح را در پی دارد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۱/ ۷۵-۷۶). مسئله اصلی آن است که چگونه می‌توان این محذوره‌های سه‌گانه را در چهارچوبی واحد رفع کرد.

پرسش اصلی: آیا می‌توان، در چهارچوب حکمت متعالیه، نسبت علیت میان علت ثابت و معلول متغیر را به‌گونه‌ای صورت‌بندی کرد که در هر «آن وجودی» نسبت «ثابت»-«ثابت» برقرار باشد و، درعین‌حال، محذورهایی چون انقلاب در ذات علت، استقلال معلول و ترجیح بلامرجح مرتفع شود؟ پرسش‌های فرعی:

(۱) بر پایه اصولی چون عین‌الربط بودن معلول، بساطت ذات حق و قاعده تجدد امثال، تغییر فلسفی چگونه باید تحلیل شود تا به «تعاقب تعینات ظهور» فروکاسته شود، نه به دگرگونی ذات‌ها؟

(۲) در مقایسه‌ای محدود با دستگاه اسپینوزا، الگوی «ثبات ذات/ تنوع تجلیات» تا چه حد با صورت‌بندی صدرایی همسوست و افتراق مبنایی این دو تقریر در کجاست؟

فرضیه راهنما این است که، با اتکا به منظومه صدرایی، ثبات ذات علت و ثبات هر آن معلول به صورت هم‌زمان قابل‌دفاع‌اند و «تغییر» تنها در سطح «نظم تعاقب ظهورات» فهم می‌شود؛ این صورت‌بندی، در عین همسویی با برخی تقریرات اسپینوزایی، مبتنی بر بنیانی توحیدی - تشکیکی متمایز است. انتخاب اسپینوزا در بخش تطبیقی از آن‌روست که او نیز در سنت فلسفه جدید با این مسئله هم‌سخن روبه‌روست: چگونه می‌توان ثبات جوهر نامتناهی را با تعاقب اطوار متناهی جمع کرد، بی‌آنکه تغییر به ذات مبدأ راه یابد؟ از این‌رو، مقایسه حاضر نه از سر مشابَهت تاریخی یا تأثیرپذیری، بلکه براساس هم‌ارزی مسئله‌ای انجام می‌شود؛ بدین معنا که دو دستگاه مستقل در مواجهه با یک گره متافیزیکی واحد سنجیده می‌شوند تا ظرفیت تبیینی هر یک روشن‌تر شود.

طبق گزاره محوری این مقاله، در هر «آن وجودی»، نسبت علت و معلول به صورت «ثابت»-«ثابت» برقرار است. در حکمت متعالیه، وجود معلول «عین ربط» به علت است. از این‌رو، در هر «آن تحقق»، ثابت و تام است و آنچه «تغییر» می‌نامیم نسبت تعاقب تجلیات در تجدد امثال است، نه تبدل ذات معلول در آن واحد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۱/ ۷۴-۷۶، ۱۳/ ۶۱). این چهارچوب با قاعده «بسیط‌الحقیقه» و تشکیک در ظهورات تقویت می‌شود: هر کمالی که در معلول

است، به نحو اتم، در علت حاضر است؛ پس اضافه آن نو «اضافه‌ای» بر ذات علت نمی‌آورد (ملائی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۴-۱۵). از سوی دیگر، در مباحث نفس و هویت، نشان داده شده که «ثبات هویت» با «تجدد وجودی» قابل جمع است؛ نکته‌ای که به فهم «ثبات هر آن معلول» مدد می‌رساند (احسن و نوری یالقوزآغاجی، ۱۳۹۶: ۱۵۳-۱۵۵، ۱۶۴-۱۶۶) با بررسی پیشینه پژوهش در ادبیات چند سال اخیر، سه رگه اصلی برای نزدیک شدن به مسئله «ربط ثابت به متغیر» قابل پیگیری است؛ رگه‌هایی که هرچند عنوان مقاله‌ها صریحاً این عبارت را بر پیشانی ندارند، در بطن تحلیل‌ها دقیقاً به همان گره نظری می‌رسند؛ یعنی چگونه می‌توان ثبات علت اعلی را با تجربه سیال پدیدارها جمع کرد، بی‌آنکه به استقلال معلول یا انقلاب در ذات علت تن دهیم.

رگه نخست از دل مباحث حرکت جوهری می‌آید. به عنوان نمونه، نصر و دیباجی (۱۳۹۸) با تفکیک حرکت جبلی/تکوینی و حرکت ارادی در انسان نشان می‌دهند که «تغییر»، در ساحت وجود مادی، توصیف نحوه بودن موجود سیال است، نه نشانه کاستی در علت فاعلی؛ به بیان دیگر، زمان «نظم تعاقب ظهورات» است و هر مقطع وجودی، در ظرف خود، تمامیت دارد (نصر و دیباجی، ۱۳۹۸: ۶۲-۶۶). این تقریر، به‌طور ضمنی، با انگاره ثبات هر آن وجودی معلول همساز است: آنچه ما جریان می‌نامیم حاصل سنجش عقلی آنات است و نه دگرگونی ذات در همان آن.

رگه دوم به بحث حدوث و دوام فیض مربوط می‌شود. ایزدی و همکاران (۱۳۹۹) با بازخوانی دیدگاه صدرالمتهلین درباره حدوث عالم و نسبت آن با آیات و روایات نشان می‌دهند که صدراى شیرازی، در عین التزام به حدوث ذاتی ماسوی و حرکت جوهری، حدوث زمانی را بر بنیاد فهمی از زمان به‌مثابه نظم ظهورات می‌پذیرد؛ بدین‌سان، «خلق مدام» با ثبات ذات علت ناسازگار نیست و «ترجیح بلامرجح» نیز به سبب دخالت قیود قابل و نسبت‌های علی در تعیین هر آن جایی نمی‌یابد (ایزدی و همکاران، ۱۳۹۹: ۵-۷). این خط پژوهش پشتوانه نقلی/برهانی برای صورت‌بندی‌ای فراهم می‌کند که، در آن، تغیر به سطح تجلیات و شئون ظهور منتقل می‌شود.

رگه سوم از حوزه نفس و هویت می‌آید و برای آزمون مدل در مقیاس انسان سودمند است. احسن و نوری یالقوزآغاجی (۱۳۹۶) در قالب مسئله ثبات شخصیت براساس حرکت جوهری نفس نشان می‌دهند که چگونه می‌توان ثبات هویت را با سیلان وجودی جمع کرد: هر مقطع وجودی نفس، در همان آن، «تام و ثابت» است؛ استمرار محصول پیوستگی علی مقاطع هم‌سنخ است، نه بقای یک فرد عددی ثابت در دو زمان (احسن و نوری یالقوزآغاجی، ۱۳۹۶: ۱۵۳-۱۵۵، ۱۶۴-۱۶۶). این تحلیل صورت مینیاتوری همان الگوی کلی ماست، یعنی ثبات هر آن و انتقال تغییر به سطح تعاقب امثال. در کنار این سه رگه، دو جریان مکمل نیز مسیر بحث را هموار می‌کنند. از یک سو، ملائی با تکیه بر قاعده «بسیط‌الحقیقه» و نسبت آن با «قاعده الواحد» و «وجود منبسط» نشان می‌دهد که گذار صدرايي از علیت تبیینی به تشآن/تجلی چگونه هم‌زمان هم کثرت مظاهر را تبیین می‌کند و هم ثبات ذات علت را مصون می‌دارد (ملائی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۲-۱۷). پس از مرور پیشینه مسئله‌محور، مبانی شش‌گانه صدرايي (فقر وجودی معلول، شئون ذاتی حق، تشکیک در ظهورات، تنوع اسمایی، «لا تکرار فی التجلی»/تجدد امثال، بساطت و احاطه قیومی) تبیین می‌شود. سپس، صورت‌بندی برهانی گزاره «ثابت ↔ ثابت» عرضه خواهد شد و استدلال مستقل بر تجدد امثال بیان می‌شود.

نوآوری مقاله بر جمع سه نکته استوار است: نخست، عین‌الربط بودن معلول که ثبات هر «آن وجودی» را تضمین می‌کند؛ دوم، تجدد امثال که «جریان تغییر» را به تعاقب ظهورات و نه به دگرگونی ذات‌ها ارجاع می‌دهد؛ سوم، مرجح مرکب (فاعل ثابت + قیود قابل و نسبت‌های عینی) که تعیین هر آن را ضروری می‌کند و راه ترجیح بلامرجح را می‌بندد. به این

ترتیب، «ادراک تغییر» حاصل سنجش آنات متوالی ظهور است؛ هر «آن محقق»، در ظرف خود، ثابت و تام است. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و بازسازی برهانی انجام شده است؛ بدین صورت که ابتدا اصول مرتبط در حکمت متعالیه براساس منابع اصلی استخراج و تحلیل می‌شود. سپس، با تقریر منطقی مقدمات و اقامه براهین لمّی، مدل «ثابت ← ثابت» صورت‌بندی می‌شود. در بخش تطبیقی نیز از روش مقایسه مفهومی برای ارزیابی میزان همسویی و افتراق با دستگاه اسپینوزا بهره گرفته شده است.

مبانی صدرایی حل مسئله

منظومه صدرایی پاسخ به معضل «ربط ثابت به متغیر» را بر مجموعه‌ای از اصول به‌هم‌پیوسته بنا می‌کند؛ اصولی که هرکدام حلقه‌ای از یک زنجیره‌اند و، تنها در کنار هم، کارکرد تبیینی کامل می‌یابند.

نخستین حلقه فقر وجودی معلول است: وجود ممکن «عین ربط» و «قیام بالفعل» به علت است و نه در حدوث و نه در بقا استقلالی ندارد. از اینجا نتیجه می‌شود که هر «آن وجودی» معلول، در ظرف تحقق خویش، ثابت و تام است؛ اگر نسبت قطع شود، چیزی از معلول باقی نمی‌ماند (طباطبایی، ۱۳۷۶: ۱۷۸-۱۸۵). همین‌جا «قیومیت» نیز معنای دقیق می‌یابد: قوام ممکنات - حتی در بقا - به افاضه مدام است؛ پس، ثبات هر آن عین قیام به علت است و دیگر مجالی برای خاستگاه درونی تغییر در همان آن باقی نمی‌ماند (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲، ۱۳۲-۱۳۴)

حلقه دوم تشنات ذاتی حق است. صدرا در بیان نهایی از علیت تباینی عبور می‌کند و کثرات را به شئون و تجلیات حقیقت واحد بازمی‌گرداند: صفات کمالی در مصداق عین ذات‌اند و تکثرشان در ساحت مفهوم رخ می‌دهد؛ بنابراین، تنوع آثار در عالم نتیجه تعینات اسمایی و نسبت‌های ظهور است، نه علامت تغییر در ذات علت (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۲/ ۳۱۰-۳۱۷). این گذار مبنای آن است که «نوبه‌نو شدن مظاهر» مستلزم «نوبه‌نو شدن ذات» نیست.

حلقه سوم تشکیک در ظهورات است. وجود حقیقتی واحد و مشکک است و علت و معلول دو مرتبه از همان حقیقت‌اند؛ هر کمال در معلول، به نحو اتم، در علت حاضر است. از این رو، پیدایش مرتبه نازل تر چیزی بر مرتبه اعلی نمی‌افزاید تا تغیر در علت لازم آید؛ در عوض، سنخیت علی و شدت/ ضعف مراتب توضیح می‌دهد که چرا تعین هر آن ضروری و همساز با مراتب است (ملائی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۲-۱۵؛ نصر و دیباجی، ۱۳۹۸: ۶۶-۶۷).

حلقه چهارم تنوع اسما و صفات و وحدت مصداقی آن‌ها در ذات است. هر اسم اقتضای ظهوری دارد و، به تناسب قابلیت قابل، صورت‌های گوناگون پدید می‌آید؛ باین همه، در سطح ذات تکثری راه ندارد. پیامد این اصل برای مسئله ما روشن است: ثبات در ذات محفوظ است و تغیر در چرخش تعلقات اسمایی و تفاوت قابلیت منعکس می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۲/ ۳۱۴-۳۱۷).

حلقه پنجم قاعده عرفانی «لا تکرار فی التجلی» و ترجمه صدرایی آن یعنی تجدد امثال است. هیچ ظهوری عین ظهور پیشین نیست، اما هر «آن محقق» در ظرف خود تام و ثابت است؛ «تغییر» از تعاقب آنات انتزاع می‌شود و زمان نام نظم همین تعاقب است. ایده «خلق مدام» به‌خوبی با این صورت‌بندی جمع می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۶: ۲۴۱-۲۴۸؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۲: ۳۲۵-۳۳۳).

حلقه ششم بساطت و احاطه قیومی است. قاعده «بسیط‌الحقیقه کل الاشیا...» تضمین می‌کند که هر کمال نازل در علت اعلی به‌نحو اتم موجود است (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۱، ۵۶۸-۵۶۹)؛ بنابراین، افاضه «آن نو» هیچ «افزوده‌ای» بر ذات علت نمی‌آورد. از همین‌جا مشکل ترجیح بلامرجح نیز برطرف می‌شود: تعین هر آن محصول مرجح مرکب است - فاعل

ثابت به اضافه قیود قابلی و نسبت‌های عینی آن لحظه - نه گزینشی بی‌دلیل (حسن‌زاده آملی، ۱۳۹۰: ۱، ۲۶۵-۲۷۴). برآیند این شش حلقه همان گزاره مرکزی پژوهش حاضر است. بنابراین، در هر لحظه، نسبت علی «ثابت ↔ ثابت» است. علت، در مقام ذات، ثابت و بسیط است و انقلاب ذاتی در او محال؛ معلول در هر «آن وجودی» عین تحقق و تمامیت است. آنچه «تغییر» می‌نامیم نسبت میان ظهورا ت متوالی است، نه وصف ذات علت و نه وصف ذات معلول هر آن. این جمع‌بندی هم با قرائت‌های معاصر از حرکت و حدوث همخوان است (ایزدی و همکاران، ۱۳۹۹: ۵-۶) و هم با ایده ویژه این نوشتار - تأکید بر ثبات هر آن معلول - سازگار و تقویت‌کننده آن است.

صورت‌بندی برهانی «ثابت ↔ ثابت» (تقریر گام‌به‌گام)

این بخش می‌کوشد پاسخ صدراپی به معضل «چگونه علت ذاتاً ثابت منشأ پدیدارهای متغیر است؟» را به صورت استدلالی هم‌بسته بازسازی کند تا سه محذور کلاسیک - انقلاب در ذات علت، استقلال معلول و ترجیح بلامرجح - به‌نحو ویراسته برطرف شود. اسکلت برهان از شش مقدمه و چند لم تبعی تشکیل می‌شود.

مقدمه ۱ (بساطت و قاعده بسیط‌الحقیقه): واجب‌الوجود بسیط‌الحقیقه است؛ بنابراین، هر کمالی که در مراتب نازل ظهور می‌یابد در علت اعلی به‌نحو اشرف و بسیط حاضر است. از این‌رو، صدور اثر «افزوده‌ای» بر ذات نمی‌آورد و لازم‌آور تبدیل در مبدأ نیست.

مقدمه ۲ (تشکیک وجود و سنخیت علی): علت و معلول دو مرتبه از حقیقت واحد وجودند؛ هر آنچه در معلول هست در علت به‌نحو اتم موجود است. تحقق مرتبه پایین‌تر تغییر در مرتبه اعلی ایجاد نمی‌کند.

مقدمه ۳ (امکان فقری و عین‌الربط بودن معلول): وجود معلول در حدوث و بقا «عین ربط» به علت است؛ اگر نسبت قطع شود، چیزی از معلول باقی نمی‌ماند. پس قوام معلول، در هر آن، عین قیام به علت است.

مقدمه ۴ (حرکت جوهری و زمان به‌مثابه نظم ظهورات): در عالم ماده، حرکت صفت جواهر است و زمان اندازه همین سیلان؛ لذا «جریان تغییر»، در ساحت مظاهر، نظم تعاقب ظهورات است، نه علامت تغییر در ذات فاعل.

مقدمه ۵ (فیض دائم و تجدد ظهور): هیچ ظهوری عین ظهور پیشین نیست؛ عالم در هر آن با افاضه‌ای نو محقق می‌شود. باین حال، هر «آن محقق» در ظرف خود «تام و ثابت» است و تغییر از نسبت میان آنات انتزاع می‌شود.

مقدمه ۶ (مرجح مرکب): تعیین هر ظهور تابع «علت تامه» است: فاعل ثابت + قیود قابلی و نسبت‌های عینی (زمان، مکان، ماده و شرایط). تفاوت آنات به تفاوت همین نسبت‌ها بازمی‌گردد.

اقامه براهین لمی بر مقدمات پیش‌گفته

لم ۱ (امتناع انقلاب در ذات علت): از مقدمه‌های ۱ و ۲ نتیجه می‌شود: چون کمال مظهر در علت به‌نحو اتم حاضر است، تحقق مظاهر نه چیزی بر ذات می‌افزاید و نه از آن می‌کاهد؛ پس تبدیل ذاتی در مبدأ محال است (طباطبایی، ۱۳۷۶: ۲۹۴-۳۰۲).

لم ۲ (ثبات هر آن معلول): از مقدمه ۳ و ۵ نتیجه می‌شود: چون قوام معلول در هر لحظه عین قیام به علت است، در همان آن «ثابت و تام» است؛ منشأ تغییر درون همان آن معلول نیست (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲، ۱۳۲-۱۳۴).

لم ۳ (تحلیل دقیق «تغییر»): از مقدمه‌های ۴ و ۵ نتیجه می‌شود: تغییر به معنای فلسفی «تعاقب تعینات ظهور» است.

زمان نام نظم همین تعاقب است، نه وصفی برای کاستی یا تحول در ذات علت (طباطبایی، ۱۳۷۶: ۲۲۴-۲۳۲؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰: بخش سوم ۲، ۲۸)

لمّ ۴ (رفع ترجیح بلامرجح): از مقدمه ۶ نتیجه می‌شود: تعیین این آن و آن دیگر به واسطه مرجح مرکب ضرورت می‌یابد؛ لذا رجحان بی‌مرجح رخ نمی‌دهد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۲: ۳۳۸-۳۴۶).

نتیجه: با جمع‌بندی مقدمات و لمّات، گزاره مرکزی مقاله تثبیت می‌شود: در هر لحظه، نسبت علی «ثابت ← ثابت» است. علت در مقام ذات ثابت و بسیط است و انقلاب در ذات آن محال؛ معلول در هر «آن وجودی» عین ربط و از این رو ثابت و تام است و آنچه «تغییر» می‌نامیم صرفاً نسبت میان ظهورات متوالی در نظام فیض دائم است. بدین‌سان، سه محذور اصلی رفع می‌شود: انقلاب ذاتی در علت ممتنع، استقلال معلول مردود و ترجیح بلامرجح منتفی است. این صورت‌بندی با قرائت‌های معاصر از حرکت و حدوث نیز تأیید می‌شود (نصر و دیباجی، ۱۳۹۸: ۶۲-۶۶).

استدلال تفصیلی بر «تجدد امثال» و پیامدهای آن

برای استواری پاسخ صدرایی به مسئله «ثابت / متغیر» باید نشان داد که تبیین «تجدد امثال» نه تنها با اصول برهانی سازگار است، بلکه لازمه مستقیم آن‌هاست. استدلال زیر حلقه‌های ضروری این گذار را روشن می‌کند.

الف) از حرکت جوهری تا ضرورت افاضه نو: اگر حرکت صفت جواهر باشد، وجود مادی به‌طور ذاتی سیلان دارد و زمان اندازه همین سیلان است. سیلان ذاتی یعنی هیچ مقطع زمانی با مقطع دیگر «عیناً» یکی نیست. از سوی دیگر، مطابق امکان فقری، قوام هر مقطع به افاضه علت است؛ پس بقا در عالم ماده به افاضه نو در هر آن منوط است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۷/ ۸۵-۹۶).

ب) امتناع عود عین سابق (لا تکرار فی التجلی): اگر همان فرد عددی سابق در آن بعدی باقی باشد، یا سیلان نقض می‌شود یا «تکرار عین ظهور» لازم می‌آید؛ حال آنکه قاعده «لا تکرار فی التجلی» - در تقریر صدرایی از فیض دائم - می‌گوید: هر ظهور تازه است، گرچه سنخ و نوع آن با ظهور پیشین مشترک است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۳/ ۶۱؛ سجادی و بهارنژاد، ۱۴۰۰: ۱۷-۲۲).

ج) استمرار به منزله «تشابه نوعی»، نه «اتحاد عددی»: تجدد امثال هویت شخصی اشیای زمانی را نه به بقای عددی یک فرد در دو زمان، بلکه به پیوند علی امثال متوالی و وحدت نوعی آن‌ها تفسیر می‌کند. بدین‌معنا «این» آن وجودی در ظرف خود تام و ثابت است و «آن» بعدی مثل اوست - هم‌سنخ، اما عدداً غیر او - و استمرار از شبکه پیوندهای علی و وحدت نوعی انتزاع می‌شود (احسن و نوری یالقوزآغاجی، ۱۳۹۶: ۱۵۳-۱۵۵).

د) عدم تغییر در علت: به اقتضای «بسیط‌الحقیقه»، ذات علت پذیرای افزوده و کاستی نیست و، بر پایه «تشکیک وجود»، هر کمالی که در معلول پدیدار می‌شود در علت اعلی به‌نحو اتم حاضر است. بنابراین، «آن نو» چیزی بر ذات علت نمی‌افزاید؛ نو شدن فقط به تعیین ظهور در مرتبه پایین‌تر مربوط است. این دقیقاً همان‌جاست که تشکیک وجود و قاعده بسیط‌الحقیقه هم‌افزا عمل می‌کنند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۲: ۲۸۵-۲۹۳).

ه) تبیین تعیین هر «آن»: در مرجح مرکب و قیود قابلی پرسش این است: چرا «این» ظهور و نه «آن دیگر»؟ پاسخ در علت تامه است: تعیین هر آن در چهارچوب علت تامه تبیین می‌شود؛ فاعل ثابت در نسبت با قیود قابلی و مجموعه نسب عینی، هر لحظه، ضرورت تعیین خاص را رقم می‌زند. تفاوت آنات به تفاوت همین قیود بازمی‌گردد و، بدین‌سان، ترجیح

بلامرجه موضوعیت نمی‌یابد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۶/۳۲۸-۳۳۶).

و جمع‌بندی برهانی: از بندهای الف تا ه نتیجه می‌شود که، در جهان ماده، «بقا» معادل توالی امثال است: هر آن مثلی تازه از همان سنخ پدید می‌آید؛ «تغییر» نام نسبت میان این آنات است و نه وصف ذات علت یا ذات معلول هر آن. در نتیجه، نسبت علی در هر لحظه «ثابت» ← «ثابت» است: علت در مقام ذات ثابت و بسیط است و معلول در آن محقق، به اعتبار عین‌الربط بودن، ثابت و تام.

ز) پیامدهای نظری: (۱) رفع محذور انقلاب در ذات علت است، چون افاضه نو «ظهور تعین» است، نه «امری افزوده بر ذات»؛ (۲) استقلال معلول رد می‌شود، چون قوام او در حدوث و بقا عین ربط است؛ (۳) ترجیح بلامرجه دفع می‌شود، چون مرجح مرکب در هر آن بالفعل حاضر است؛ (۴) با قرائت معاصر از حرکت/ حدوث همخوانی دارد، چون در خوانش زمان و حرکت «نظم تعاقب ظهورات» اند، نه دگرگونی در ذات فاعل.

نتیجه اینکه استدلال بر تجدد امثال، وقتی کنار ایده محوری پژوهش حاضر - ثبات هر «آن وجودی» - نهاده می‌شود، مدل صدایی را از صورت صرفاً تفسیری به صورت الگوی علی توجیه‌گر ارتقا می‌دهد: نسبت علی در هر لحظه «ثابت» ← «ثابت» است و «تغییر» تنها نام نظم پی‌درپی ظهورات است؛ نظمی که در سطح مظاهر می‌گردد و به ذات علت راه ندارد.

وحدت هویت در کثرت ظهور: استمرار شخصیت در دل تجدد امثال

یکی از سوءفهم‌های رایج در باب «تجدد امثال» این است که گمان شود تغییر پیوسته وحدت هویت شیء را مخدوش می‌کند، حال آنکه «وحدت در کثرت»، در دستگاه صدایی، قاعده‌ای دوسویه است: در ساحت الهی، وحدت ذات با کثرت اسما و تنوع ظهور جمع می‌شود؛ کثرت در مقام مفهوم است و، در مصداق، صفات عین ذات‌اند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۲/۳۱۰-۳۱۷). همین منطبق - به نحو مشابهت‌انگار، نه تشبیه‌انگار - در ساحت مخلوقات نیز جاری است: به اعتبار تشکیک وجود و حرکت جوهری، هویت شخصی یک معلول در عین پذیرش صور و تعینات پی‌درپی محفوظ می‌ماند؛ یعنی هر «آن» از وجود او، در ظرف خود، تام و ثابت است و استمرار محصول پیوند علی همین آنات هم‌سنخ است.

تعبیر دقیق‌تر آن است که تشخص به وجود است، نه به ماهیت؛ هویت شیء به جریان وجودی او بازمی‌گردد، نه به توقف یک فرد عددی در امتداد زمان. از این رو، آنچه «من واحد» یا «این شیء واحد» نامیده می‌شود نه بقای عددی یک فرد عینی در دو زمان، بلکه وحدت هویتی است که از پیوند علی امثال متوالی و سنخیت مراتب وجودی آن‌ها انتزاع می‌شود. در اصطلاح صدایی، هر مقطع «مثل» مقطع پیشین است - هم‌سنخ و هم‌نوع - اما عدداً غیر او. باین حال، به واسطه قوام مستمر به علت و پیوستگی مراتب وجودی، وحدت هویت محفوظ می‌ماند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۱/۳۴۶-۳۵۴). مثال‌های زیست‌جهانی این معنا را ملموس می‌کند. نطفه، در عین حرکت جوهری، آن‌به‌آن به فعلیت‌های تازه درمی‌آید. باین همه، هویت شخصی همان فرد محفوظ است: کودک یازده‌ساله همان شخص است که روزگاری جنین بود؛ نه به معنای بقای یک فرد عددی ساکن، بلکه به معنای استمرار هویتی سیال که در هر «آن» تام و قائم به علت است. همین منطق در گیاه نیز صادق است: نخل کوچک نوپا تا درخت بارده سلسله‌ای از امثال متوالی است که به سبب پیوند علی و وحدت نوعی به همان «نخل» اشاره می‌کنیم؛ حتی اگر بسوزد و خاکستر شود، همچنان درباره «همان درخت خرما» ته باغ سخن می‌گوییم؛ زیرا مرجع اشارت هویتی در زبان و ادراک، به سلسله وجودی واحد نظر دارد، نه به توقف یک فرد عددی ثابت در همه حالات. این «همان‌بودگی هویتی» نه با تجدد صور منافات دارد و نه مستلزم بازگشت عین سابق در آن لاحق، بلکه عیناً مقتضای تجدد امثال است که در آن هر ظهور «نو» است و در عین حال شبکه علی - نوعی پیوسته‌ای

می‌سازد (سجادی و بهارنژاد، ۱۴۰۰: ۱۷-۲۲، ۲۳-۳۱).

نتیجه متافیزیکی این تحلیل برای مسئله ما روشن است: همان‌گونه که در ساحت الهی ثبات ذات با تنوع تجلیات جمع می‌شود و کثرت اسمایی خدشه‌ای به وحدت ذات وارد نمی‌کند، در ساحت معلول نیز وحدت هویت با پذیرش صور متوالی ناسازگار نیست. هر «آن وجودی» معلول، در ظرف خود، ثابت و تام است و آنچه «تغییر» می‌نامیم نسبت میان این آنات است؛ استمرار هویت از اتصال علی و سنخیت مراتب به دست می‌آید، نه از فرض بقای یک فرد عددی ثابت در دو زمان (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۱/ ۳۴۶-۳۵۴؛ ۳/ ۶۰-۶۵). بدین‌سان، نه وحدت هویت معلول نقض می‌شود، نه لوازم نامعقولی چون انقلاب در ذات علت یا استقلال معلول لازم می‌آید؛ چه آنکه قوام هر مقطع عین قیام به علت است و مرجح مرکب - فاعل ثابت به اضافه قیود قابلی - تعیین هر آن را توجیه می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۶/ ۳۲۸-۳۳۶). به این ترتیب، بخش حاضر حلقه واسطی می‌شود میان منطق وحدت شخصی وجود در حکمت متعالیه و تبیین ربط ثابت به متغیر در عالم طبیعت: در هر دو سطح، «وحدت» در متن «کثرت ظهور» به قوت باقی است و این همان نکته‌ای است که ایده - ثبات هر آن معلول با حفظ وحدت هویتی - را به ستون سازه برهانی این مقاله بدل می‌کند.

«ثابت ← ثابت» و «متغیر ↔ متغیر»: تفکیک دو ساحت نسبت

برآیند مبانی پیش‌گفته را می‌توان در قالب تفکیکی راه‌گشا صورت‌بندی کرد: در مقام ذات، نسبت علیت «ثابت ← ثابت» است و، در مقام فعل و ظهور، نسبت «متغیر ↔ متغیر». توضیح آنکه، براساس تشکیک وجود و قاعده «بسیط الحقیقه»، ذات علت مرتبه‌اعلای همان حقیقتی است که ذات معلول در مرتبه نازل‌تر آن تحقق دارد؛ معلول «رقیقه وجود» و عین ربط به علت است، نه چیزی در برابر آن. در نتیجه، وقتی سخن از «نسبت ذات علت با ذات معلول» است، سخن از ارتباط دو مرتبه ثابت یک حقیقت در همان «آن تحقق» است، نه افزوده‌ای بر ذات علت لازم می‌آید و نه تغییری در ذات معلول آن حاضر معقول است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۱/ ۷۴-۷۶). این همان لبّ گزاره «ثابت ← ثابت» است: علت، به اعتبار بساطت و احاطه قیومی، ثابت است و معلول، به اعتبار عین‌الربط بودن، در هر «آن» ثابت و تام است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۱/ ۷۴-۷۶).

درمقابل، کثرت و تغیر در سطح تعینات فعل و ظهور رخ می‌نماید: از یک سو، کثرت اسمایی الهی - که در مقام مفهوم گوناگون و در مصداق عین ذات‌اند - اقتضای تنوع شئون ظهور را دارد. از سوی دیگر، فعلیت‌های متوالی معلول در عالم ماده بر مدار حرکت جوهری و نظم زمان پدید می‌آیند. به زبان دقیق‌تر، کثرت مفهومی اسما با کثرت تعینات پی‌درپی معلول نسبت برقرار می‌کند. این همان سطحی است که می‌توان آن را «متغیر ↔ متغیر» نامید: کثرت اسمایی ↔ کثرت فعلیت‌ها. چنین نسبتی نه تغیر در ذات علت را می‌طلبد و نه وحدت هویت معلول را مخدوش می‌کند؛ زیرا هر ظهور «نو» است و درعین‌حال، به‌واسطه سنخیت علی و قیود قابلی، در زنجیره واحدی از امثال هم‌سنخ و «همان‌بودگی هویتی» جا می‌گیرد (نصر و دیباجی، ۱۳۹۸: ۶۴-۶۶، ۷۰-۷۳؛ سجادی و بهارنژاد، ۱۴۰۰: ۲۸-۳۱).

بدین‌قرار، ادراک ما از «تغییر» ناظر به سطح نسبت متغیر ↔ متغیر است؛ یعنی نسبت کثرت اسمایی با کثرت فعلیت‌های متوالی. اما هرگاه از «نسبت ذات‌به‌ذات» سخن می‌گوییم، ناظر به همان ثابت ← ثابت هستیم: ذات علت با ذات معلول رقیقه در هر «آن» در پیوند است، بی‌آنکه چیزی بر ذات علت بیفزاید یا از آن بکاهد.

مبانی اسپینوزا در تبیین نسبت ثبات جوهر و تعاقب اطوار

در دستگاه اسپینوزا، «خدا یا طبیعت» (Deus sive Natura) جوهر واحد نامتناهی است؛ جوهر یعنی آنچه «در خود» است و «به واسطه خود» تصور می‌شود و علت بالذات خود (causa sui) است (Spinoza, 1996: I, Def. 3-6; I, Prop. 11). نتیجه مستقیم این تعریف ضرورت وجود جوهر و نفی هرگونه امکان و امتناع نسبت به ذات اوست. از این رو، جوهر نامتغیر و بی‌زمان است و هر «نو» شدنی که در عالم می‌بینیم به سطح اطوار (modi) تعلق دارد، نه به ساحت جوهر. جوهر فقط از راه صفات نامتناهی‌اش شناخته می‌شود - انسان فعلاً تنها از دو صفت «اندیشه» و «امتداد» آگاه است - و هر صفت «بیان»ی از همان ذات واحد است (Spinoza, 1996: I, Ax. 4; I, Prop. 14-16). آنچه در جهان می‌بینیم سلسله‌ای از اطوار متناهی همان صفات است؛ یعنی پدیدارهای زمانی - فضایی در بُعد امتداد و پدیدارهای ذهنی در بُعد اندیشه. مهم‌تر اینکه سببیت الهی درون‌ماندگار (immanent) است: خدا علت در - خود جهان است، نه علتی بیرون از آن که «به جهان» فعل القا کند (Spinoza, 1996: I, Prop. 18). به همین دلیل، اسپینوزا تمایز کلاسیک *Natura naturans* / *Natura naturata* را می‌پذیرد: همان جوهر نامتناهی و صفات اوست و *Natura naturata* اطوار و ترتب قوانین آن‌هاست.

از این معماری متافیزیکی دو پیامد اساسی برای مسئله ما حاصل می‌شود. نخست، ضرورت‌گرایی تام است. به این معنا که هر آنچه هست بالضرورة از طبیعت الهی و قوانین ناشی از صفات او نتیجه می‌شود؛ تصادف یا «ترجیح بی‌مرجح» (contingency) مجال ندارد (Spinoza, 1996: I, Prop. 29). دوم، عدم افزایش ذاتی است، چون سببیت الهی درون‌ماندگار است، پیدایش هر حالت چیزی بر ذات جوهر نمی‌افزاید؛ «نو» بودن اطوار به معنای تعیین تازه حالت در سطح *Natura naturata* است، نه دگرگونی در *Natura naturans*. در قرائتی تحلیلی، این ساختار چنین خلاصه می‌شود: ثبات به ساحت ذات جوهر تعلق دارد و تجدد به ساحت اطوار زمان‌مند؛ نسبت خدا و جهان نسبت «جوهر ↔ اطوار» است، نه نسبت دو موجود هم‌تراز (عروتنی موفق و اسدی، ۱۳۹۹: ۸-۱۲).

افزون بر آن، اینکه اصل موازی‌انگاری (parallelism) - «هماندگی ترتیب و ارتباط اشیا و ایده‌ها» - یعنی نظام علی امتداد و نظام علی اندیشه دو قرائت هم‌تراز از یک واقعیت‌اند (Spinoza, 1996: II, Prop. 7) و این هم به تقویت تصویر غیرشخص‌وار و ضرورت‌گرا از الهیت می‌انجامد (عروتنی موفق و اسدی، ۱۳۹۹: ۱۰-۱۴).

برای فهم دقیق «ثبات جوهر» و «تعاقب اطوار» باید تمایز اسپینوزایی ابدیت (aeternitas) و دوام زمانی (duratio) را جدی گرفت. ابدیت وصف جوهر و صفات نامتناهی است - یعنی نحوه بودن حقیقتی که وجودش از ذاتش انتزاع می‌شود - در حالی که دوام وصف اطوار است که به‌نحو متناهی و تحت شرایط زمانی - مکانی پدید می‌آیند (Spinoza, 1996: V, Def. 8; I, Prop. 33 Schol). براساس این تفکیک، هر تغیر و تجددی که در جهان رخ می‌دهد به تعاقب تعینات اطوار مربوط است، نه به دگرگونی در ذات جوهر. اینجا درون‌ماندگاری علت الهی نقش کلیدی دارد: چون خدا «در» اشیا علت است نه «بیرون» از آن‌ها، هر پدید آمدن بیان ضرورت ذاتی جوهر در سطح اطوار است؛ در نتیجه، هیچ «افزوده تازه‌ای» بر ذات جوهر رخ نمی‌دهد. تعبیر موجز: «نو» بودن نه تغییر جوهر، که تعیین نو در سطح *Natura naturata* است (عروتنی موفق و اسدی، ۱۳۹۹: ۱۰-۱۴).

در پرتو این چهارچوب، چند نکته تحلیلی برای تطبیق با مسئله ما برجسته می‌شود:

۱. ثبات ذات با زبان ضرورت: در اسپینوزا، ثبات ذات با «ضرورت تام» حفاظت می‌شود - هرچه هست، لازمه ماهیت الهی است و جز آن ممتنع (Spinoza, 1996: I, Prop. 33). این بخش از منطق با صورت‌بندی صدرایی

- ۱- که ثبات ذات را با «بسیط الحقیقه» و «عینیت صفات با ذات» حفظ می‌کند - قابل قیاس است، هرچند مبانی الهیاتی متفاوت‌اند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۳۱۰-۳۱۷).
۲. «نوبه‌نو شدن» به منزله «تجدد تعین»، نه «افزایش ذاتی»: چون هر اطوار بیان قدرت جوهر در سطح صفت مربوط است، تجدد حالات نه به معنای تغییر در خدا، بلکه به معنای تداوم بیان ضرورت در مقام تعینات است. این ایده در زبان مقاله ما همان جایی است که از «متغیر»-«متغیر» سخن گفتیم: کثرت اطوار در نسبت با قوانین صفت‌ها (عروتی موفق و اسدی، ۱۳۹۹: ۱۱-۱۳).
۳. پرهیز از ترجیح بلامرجح: در دستگاه اسپینوزا، چون کل نظام ضروری است، «ترجیح بی‌مرجح» موضوعیت ندارد؛ هر تعینی لازمه ساختار کل و قوانین آن است (Spinoza, 1996: I, Prop. 29; I, Prop. 33). این در قیاس با تقریر صدرایی، که از مرجح مرکب (فاعل ثابت + قیود قابل) بهره می‌گیرد، دو زبان متفاوت برای یک دغدغه مشترک فراهم می‌آورد: توجیه تعین «این آن» بدون فرض تغییر در ذات مبدأ (ایزدی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۰-۱۲).
۴. نظم علی اندیشه/امتداد و «ثابت»-«ثابت» / متغیر - «متغیر»: اصل موازی‌انگاری تضمین می‌کند که هرگاه در امتداد «تعاقب اطوار» می‌بینیم، در اندیشه هم تعاقب متناظر برقرار است (Spinoza, 1996: II, Prop. 7). از این منظر، می‌توان تفکیک مقاله حاضر را به زبان اسپینوزایی بازگفت: در مقام ذات (جوهر و صفات نامتناهی) «ثابت»-«ثابت» برقرار است؛ در مقام ظهور اطوار (در امتداد و اندیشه)، «متغیر»-«متغیر» جریان دارد (عروتی موفق و اسدی، ۱۳۹۹: ۱۲-۱۵).
- بسط اسپینوزایی «جوهر/اطوار» و تمایز «ابدیت/دوام» نشان می‌دهد که چگونه می‌توان ثبات ذات را با تعاقب حالات سازگار دید بدون آنکه به تغییر در مبدأ تن دهیم. در زبان مقاله ما، این همان تفکیک دو ساحت نسبت است: ذات علت -> ذات معلول رقیقه در مقام «ثابت»-«ثابت» و کثرت اسمایی/قوانین -> کثرت فعلیت‌های متوالی در مقام «متغیر»-«متغیر». با این همه، تفاوت بنیادین الهیاتی (درون‌ماندگاری علت، ضرورت‌گرایی تام و محو تشخیص شخص‌وار الهی در قرائت اسپینوزا) باید در بخش بعدی تصریح شود تا حدود همسویی روشن بماند (عروتی موفق و اسدی، ۱۳۹۹: ۸-۱۰، ۱۱-۱۳).

ارزیابی مدل صدرایی از منظر دستگاه اسپینوزا

اگر دستگاه صدرایی «ثابت»-«ثابت» از منظر فلسفه اسپینوزا سنجیده شود، نخستین نقطه پرسش به نسبت میان ضرورت، تعین و اراده بازمی‌گردد. در فلسفه اسپینوزا، جوهر نامتناهی به‌مثابه *causa sui* تعریف می‌شود؛ یعنی ذات او مستلزم وجود اوست و هرچه از آن صادر می‌شود به ضرورت از همان ذات ناشی می‌شود (Spinoza, 1996: I, Def. 3-6; Prop. 11). از این رو، کل نظام اطوار نه بر پایه انتخاب یا ترجیح، بلکه براساس ضرورت ذاتی سامان می‌یابد.

در این چهارچوب، پرسش از «چرا این تعین و نه تعین دیگر؟» اساساً به معنای پرسش از علت بیرونی یا مرجح اضافی نیست؛ زیرا هر تعین لازمه ضروری ذات است. اسپینوزا صراحتاً غایت‌انگاری را رد می‌کند و آن را ناشی از ناآگاهی انسان از علل حقیقی می‌داند (Spinoza, 1996: I, Appendix). بنابراین، اگر مدل صدرایی تعین هر «آن» را با «مرجح مرکب» (فاعل ثابت + قیود قابل) توضیح دهد، از منظر اسپینوزا، این تحلیل همچنان حاوی نوعی دوگانگی مفهومی است؛ زیرا در دستگاه او قیود قابل خود بخشی از زنجیره ضرورت‌اند و نیازی به تفکیک میان فاعل و قابلیت به معنای متافیزیکی

صدراپی نیست.

افزون بر این، در حکمت متعالیه، عین‌الربط بودن معلول به معنای وابستگی وجودی قیومی است؛ معلول در حدوث و بقا قائم به علت است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۱/ ۷۴-۷۶). اما در فلسفه اسپینوزا، اطوار حالات جوهرند، نه موجوداتی که قائم به افاضه دائمی باشند. نسبت آن‌ها به جوهر نسبت حالت به ذات است، نه نسبت فقر وجودی به قیومیت (Della Rocca, 2008: 44-52). بنابراین، از منظر اسپینوزایی، تحلیل «فقر وجودی» ممکن است صورت‌بندی‌ای مابعدالطبیعی تلقی شود که بیش از حد بر تمایز حیثی میان علت و معلول تأکید دارد.

همچنین، مفهوم «تجدد امثال» در حکمت متعالیه که براساس حرکت جوهری و قاعده «لا تکرار فی التجلی» تبیین می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۳/ ۶۱) از دید اسپینوزا می‌تواند با دشواری روبه‌رو شود. زیرا در دستگاه او اطوار در بستر دوام (duratio) تعیین می‌یابند، اما این دوام جلوه ضرورت در نظام طبیعت است، نه تجدد ظهور به معنای صدور نوین از مبدأ. اسپینوزا میان ابدیت (aeternitas) و دوام تمایز می‌گذارد، اما ابدیت نه به معنای تداوم افاضه، بلکه به معنای درک اشیای تحت حیث ضرورت ذاتی است (Spinoza, 1996: V, Prop. 29 Schol.).

از این‌رو، نقد اسپینوزایی به مدل صدراپی را می‌توان چنین صورت‌بندی کرد: مدل صدراپی، اگرچه ثبات ذات را حفظ می‌کند، همچنان ساختاری «غایت‌پذیر» و «اراده‌مند» را در پس تعینات مفروض می‌گیرد؛ حال آنکه در دستگاه اسپینوزا ضرورت درونی ذات برای تبیین کل نظام کافی است و افزودن حیث ارادی یا مرجح مرکب زائد بر تحلیل علی تلقی می‌شود (Garrett, 2003: 73-80; Nadler, 2018: 186-192).

به بیان فشرده، از منظر اسپینوزا، مدل «ثابت ↔ ثابت» صدراپی در سطح ساختاری قابل‌فهم است، اما در سطح مبنایی هنوز به الهیات شخصی و تمایز حقیقی علت و معلول ملتزم است؛ امری که با ضرورت‌گرایی مطلق او سازگار نیست.

ارزیابی دستگاه اسپینوزا از منظر حکمت متعالیه

اگر اکنون از افق حکمت متعالیه به دستگاه اسپینوزا بنگریم، پرسش اصلی به تحلیل وجود و نسبت جوهر و اطوار بازمی‌گردد. در فلسفه صدراپی، وجود حقیقی تشکیکی و دارای مراتب است؛ کثرت در عین وحدت و وحدت در عین کثرت تحقق می‌یابد (طباطبایی، ۱۳۷۶: ۲۹۴-۳۰۲). این تشکیک امکان تبیین ربط وجودی و قیومی میان مراتب را فراهم می‌کند.

درمقابل، در فلسفه اسپینوزا، جوهر واحد است و اطوار حالات آن‌اند. اما این حالات مراتب تشکیکی وجود نیستند، بلکه تعینات ضروری صفات‌اند. از منظر صدراپی، این تحلیل فاقد تبیین دقیق «عین‌الربط بودن» است؛ زیرا اطوار در نظام اسپینوزا، اگرچه وابسته به جوهرند، نه به معنای فقر وجودی، بلکه به معنای وابستگی منطقی - ضروری‌اند. این تفاوت ظریف پیامدهای مهمی دارد.

در حکمت متعالیه، قیومیت به معنای افاضه دائمی وجود است؛ هر «آن وجودی» قائم به علت است و، اگر نسبت قطع شود، چیزی باقی نمی‌ماند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۲/ ۳۱۰-۳۱۷). اما در دستگاه اسپینوزا اطوار استمرار می‌یابند به سبب ضرورت درونی طبیعت، نه به سبب افاضه قیومی. از این‌رو، از منظر صدراپی، رابطه جوهر و اطوار فاقد تحلیل وجودی ربط است و بیشتر صورت منطقی حالت و موضوع دارد.

نکته دوم به مسئله اراده و غایت بازمی‌گردد. در حکمت متعالیه، اراده الهی عین علم و ذات است و تفاوت تعینات به نسبت با قابلیتات و نظام احسن مربوط می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۹، ۴۵۲-۴۵۱). اما اسپینوزا هرگونه اراده شخص‌وار

و غایت‌مندی را انکار می‌کند و آن را اسقاط تصورات انسانی بر طبیعت می‌داند (Spinoza, 1996: I, Appendix). از منظر صدرایی، این حذف غایت‌مندی به تقلیل الهیات به ضرورت طبیعی می‌انجامد و امکان تبیین «نظام احسن» یا حکمت در تعینات را محدود می‌کند.

افزون بر این، قاعده «بسیط‌الحقیقه کل‌الاشیا» تضمین می‌کند که کمالات نازل در مرتبه‌های بالاتر به‌نحو اتم حاضر است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۱/ ۷۵-۷۶)، درحالی‌که در فلسفه اسپینوزا صفات نامتناهی بیانگر ذات‌اند، اما رابطه آن‌ها با اطوار بیشتر رابطه تجلی صفت است، نه اشمال کمالی تشکیکی. این امر سبب می‌شود که تحلیل صدرایی، از حضور اتم کمال در مبدأ، عمقی وجودشناختی داشته باشد که در نظام اسپینوزا به‌نحو صریح طرح نشده است (Curley, 1985; Della Rocca, 2008).

از این منظر، نقد صدرایی به اسپینوزا چنین است: اگرچه اسپینوزا با تمایز جوهر/ اطوار و ابدیت/ دوام مشکل تغییر در ذات را برمی‌دارد، تحلیل او از نسبت وجودی میان مبدأ و مظاهر فاقد نظریه‌ای معادل «فقر وجودی» و «قیومیت» است. بنابراین، مدل او ثبات را تضمین می‌کند، اما عمق ربط وجودی را به سطح ضرورت منطقی تقلیل می‌دهد. - در یک جمع‌بندی از این ارزیابی انتقادی می‌توان گفت که دو دستگاه در سطح ساختاری همسویی قابل توجهی دارند: ثبات در مرتبه ذات/ جوهر و تعاقب در مرتبه تعینات/ اطوار در هر دو همسوست، اما در سطح مبنایی افتراق بنیادین رخ می‌دهد:

- در حکمت متعالیه، ثبات بر تشکیک در ظهورات، فقر وجودی و قیومیت استوار است.
- در اسپینوزا، ثبات بر پایه ضرورت ذاتی جوهر و علیت درون‌مانده تبیین می‌شود.

بدین ترتیب، مدل «ثابت ← ثابت»، در دستگاه صدرایی، نه تنها از محذور انقلاب در ذات می‌گریزد، بلکه ربط وجودی را نیز حفظ می‌کند، درحالی‌که دستگاه اسپینوزا، با حذف اراده و غایت، نظامی ضرورت‌محور می‌سازد که، اگرچه انسجام علی بالایی دارد، از منظر صدرایی فاقد تحلیل وجودشناختی ربط قیومی است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش کوشیده شد مسئله نسبت علت ثابت با معلول متغیر نه در سطح تقریرهای کلی و کلامی، بلکه در سطح تحلیل هستی‌شناختی دقیق بازخوانی شود. نقطه عزیمت بحث این بود که، اگر ثبات ذات علت حفظ شود، چگونه می‌توان تعاقب و تجدد در ساحت معلول را تبیین کرد، بی‌آنکه یا به تغییر در ذات مبدأ تن دهیم یا به انفصال و گسست در پیوند علی. تحلیل دستگاه حکمت متعالیه نشان داد که با تفکیک میان مرتبه ذات و مرتبه تعینات می‌توان ثبات را در ساحت ذات و کثرت و تحول را در ساحت ظهور مستقر کرد. در این چهارچوب، واجب بسیط‌الحقیقه نه محل افزایش و کاهش است و نه در معرض دگرگونی، بلکه کثرت در سطح نسبت‌ها، اسما و تعینات پدیدار می‌شود. اصل فقر وجودی و قیومیت نسبت معلول به علت را نسبتی «عین ربط» معرفی می‌کند؛ نسبتی که در هر آن تام و ایستاده است و از همین رو هر پدیدار نو افزوده‌ای بر ذات مبدأ نیست، بلکه تعینی تازه از همان پیوند وجودی است.

در تحلیل علیت نیز روشن شد که در حکمت متعالیه تبیین نسبت ثابت و متغیر تنها با ارجاع به «مرجح مرکب» کامل می‌شود؛ یعنی فاعل ثابت به اضافه قیود قابلی و شرایط عینی. از این رهگذر، تجدد در ساحت فعل رخ می‌دهد، بی‌آنکه ثبات در ساحت ذات مخدوش شود. حرکت جوهری و اصل «لا تکرار در تجلی» نیز نشان می‌دهد که تغییر به معنای گسست در وجود نیست، بلکه به معنای تعاقب آنات متمایز در بستر قیومیت واحد است. هر آن در ظرف خود ثابت است

و آنچه ما تغییر می‌نامیم نسبت میان آنات متوالی است، نه دگرگونی در ذات مبدأ. مقایسه با اسپینوزا از آن رو موجه است که هر دو دستگاه می‌کوشند با حفظ ثبات در مرتبه ذات/ جوهر، کثرت و تعاقب را به مرتبه تعینات/ اطوار منتقل کنند. این هم‌ساختاری امکان ارزیابی دقیق‌تر حدود و ظرفیت‌های مدل صدرایی را فراهم می‌آورد.

در سوی دیگر، تحلیل نظام اسپینوزایی نشان داد که او نیز با تمایز میان جوهر و اطوار، و میان ابدیت و دوام، می‌کوشد ثبات مبدأ را با کثرت حالات جمع کند. جوهر واحد نامتناهی، به‌مثابه علت درون‌مانده، هیچ افزوده‌ای از ناحیه اطوار نمی‌پذیرد و همه تعینات حالات همان جوهرند. در این دستگاه نیز ثبات در مرتبه جوهر محفوظ است و تغییر به سطح اطوار واگذار می‌شود. باین حال، تفاوت مبنایی در اینجاست که در حکمت متعالیه نسبت علت و معلول در افق توحید شخصی و اراده حکیمانه فهم می‌شود و امکان تبیین «مرجح» و جهت‌مندی فعل باقی می‌ماند، درحالی‌که در فلسفه اسپینوزا ضرورت‌گرایی فراگیر و نفی غایت‌انگاری هرگونه قرائت شخص‌وار از الهیت را کنار می‌زند و کل نظام را در چهارچوب ضرورت درونی طبیعت توضیح می‌دهد.

مقایسه تطبیقی نشان داد که هر دو دستگاه، با وجود اختلاف مبانی، ساختاری مشابه برای رفع محذور «انقلاب در ذات علت» ارائه می‌کنند: ثبات در سطح ذات یا جوهر و تعاقب در سطح تعینات یا اطوار. باین‌همه، الگوی صدرایی - به‌واسطه پیوند آن با اصل فقر وجودی، تشکیک در مراتب وجود، قیومیت دائمی و امکان تبیین اراده و غایت - افقی متفاوت می‌گشاید که در آن نسبت «ثابت → ثابت» در مقام ذات و «متغیر ↔ متغیر» در مقام ظهور قابل‌صورت‌بندی است، بی‌آنکه به تقلیل الهیات به طبیعت یا حذف ساحت شخصی الهی بینجامد.

بر این اساس، مدل «ثابت ↔ ثابت» پیشنهادی این مقاله نه به معنای انکار تغییر در عالم است و نه به معنای دوپاره کردن واقعیت، بلکه تلاشی است برای نشان دادن اینکه ثبات و تجدد، اگر در سطوح متفاوت تحلیل شوند، نه متعارض که مکمل یکدیگرند. بدین ترتیب، مسئله ربط علت ثابت و معلول متغیر از صورت پارادوکسیکال خارج و در قالب تفکیک دقیق مراتب وجود و تعیین قابل‌فهم می‌شود، هرچند تفاوت مبانی هستی‌شناختی دو سنت، نتایج الهیاتی و انسان‌شناختی متفاوتی در پی خواهد داشت.

سیاسگزار

ضمن سپاس از استادان و داوران محترم، این پژوهش را نویسنده این نوشتار به‌گونه‌ای مستقل انجام داده و از هیچ سازمان و نهادی کمک مالی و حمایتی دریافت نکرده است.

منابع

احسن، مجید و نوری یالقوزآغاجی، میلاد (۱۳۹۷). بررسی تعارض سینوی در مسئله اتحاد عاقل و معقول. فصلنامه آینه معرفت، ۱۸(۲)، ۲۹-۴۲.

عروتی موفق، اکبر و اسدی، ابوالقاسم (۱۳۹۹). عقل و اراده الهی و نسبت بین آن دو از نظر ابن‌سینا و دکارت. فصلنامه آینه معرفت، ۲۰(۳)، ۲۱-۴۰. <https://doi: 10.52547/jipt.2020.97425>

ایزدی، محسن، سید هاشمی، سید محمدجواد و بادپا، علی (۱۳۹۹). حدود عالم از دیدگاه صدرالمآلهین و تطبیق آن با آیات و روایات. فصلنامه آینه معرفت، ۲۰(۲)، ۱-۱۸. <https://doi: 10.52547/jipt.2020.97383>

- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). *رحیق مختوم: شرح حکمت متعالیه*، جلد ۹. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰). *رحیق مختوم: شرح حکمت متعالیه*، جلد ۲. قم: مرکز نشر اسراء.
- حسن زاده آملی، حسن (۱۳۹۰). *تعلیقه بر الاسفار الاربعه*، جلد ۲. قم: بوستان کتاب.
- سجادی، نفیسه و بهارنژاد، زکریا (۱۴۰۰). *تجدد امثال از دیدگاه اشاعره و مولانا. فصلنامه آینه معرفت*، ۲۱(۲)، ۱۷-۳۶. <https://doi.org/10.52547/jipt.2021.221026.1046>
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۹۸۱). *الحکمة المتعالیه فی الأسفار الأربعة العقلیه*، جلد ۱-۳. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۷۶). *مجموعه اشعار فیلسوف کبیر صدرالدین شیرازی ملاصدرا*، تصحیح م. خواجوی. تهران: مولی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۸۲). *الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه*، تصحیح ج. آشتیانی. تهران: بوستان کتاب.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۶). *نهایة الحکمة*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ملائی، محمد، فهیم، محسن و جعفری اشکاوندی، مجتبی (۱۴۰۰). *پیدایش کثرات از واحد از منظر آکوئیناس و ملاصدرا. فصلنامه آینه معرفت*، ۲۱(۱)، ۲۳-۴۴. <https://doi.org/10.52547/jipt.2021.213177.0>
- نصر، محمدجواد و دیباجی، سید محمدعلی (۱۳۹۸). *تبیین حرکت جوهری جبلی و ارادی انسان. فصلنامه آینه معرفت*، ۱۹(۲)، ۶۱-۸۲.

References

- Ahsan, M., & Nuri Yalquzāghāji, M. (2017). The Problem of Personal Identity within the Framework of the Theory of the Soul's Substantial Motion. *Āyeneh-ye Ma' refat*, 17(2), 148–172. [In Persian]
- Curley, E. (ed.) (1985). *The Collected Works of Spinoza*, Vol. I. Princeton: Princeton University Press.
- Della Rocca, M. (2008). *Spinoza*. London–New York: Routledge.
- Garrett, D. (2003). *Meaning in Spinoza's Method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hasanzādeh Āmolī, H. (2011). *Ta' līqa bar al-Asfār al-Arba'a* (Vol. 2). Qom: Būstān-e Ketāb. [In Persian]
- Izadi, M., Seyedhashemi, S. M. J., & Badpa, A. (2020). Temporal Origination from Mullā Ṣadrā's Perspective and Its Conformity with Qur'anic Verses and Traditions. *Āyeneh-ye Ma' refat*, 20(2), 1–18. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2007). *Rahiq-e Makhtum: Sharh-e Hekmat-e Mota' aliyeh* (Vol. 9). Qom: Esra. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2011). *Rahiq-e Makhtum: Sharh-e Hekmat-e Mota' aliyeh* (Vol. 2). Qom: Esra Publishing Center. [In Persian]
- Molāyi, M., Fahim, M., & Ja'fari Ashkavandi, M. (2021). The Emanation of the Many from the One from the Perspective of Aquinas and Mullā Ṣadrā. *Āyeneh-ye Ma' refat*, 21(1), 23–44. [In Persian]
- Nadler, S. (2018). *Spinoza: A Life* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Nasr, M. J., & Dibaji, M. M. (2019). Attribution of Natural and Volitional Substantial Motion to the Human Being. *Āyeneh-ye Ma' refat*, 19(2), 25–66. [In Persian]

Orvati Movafagh, A., & Asadi, A. (2020). God's wisdom and will and the relationship between the two from in Ibn Sina and Descartes. *Mirror of Knowledge*, 20(3), 21-40. [In Persian]

Şadr al-Dīn Shīrāzī (1981). *Al-Hikma al-Muta'aliya fi al-Asfār al-'Aqliyya al-Arba'a* (Vols. 1-3). Beirut: Dār Ih'yā' al-Turāth al-'Arabī.

Şadr al-Dīn Shīrāzī (1997). *Majmu'eh Asha'ar-e Filsuf-e Kabir-e Sadr al-Din Shirazi Mulla Sadra* [The Collected Poems of the Great Philosopher Sadr al-Din Shirazi Mulla Sadra] (M. Khwajavi, Ed.). Tehran: Mowla. [In Persian]

Şadr al-Dīn Shīrāzī (2003). *Al-Shawahid al-Rububiyah fi al-Manahij al-Sulukiyah* (J. Ashtiyani, Ed.). Tehran: Bustan-e Ketab.

Sajjādi, N., & Bahārnezhdād, Z. (2021). Renewal of Similar from the Perspective of the Ash'arites and Rumi. *Āyeneh-ye Ma'refat*, 21(2), 17-36. <https://doi.org/10.52547/jipt.2021.221026.1046> [In Persian]

Spinoza, B. (1996). *Ethics* (trans. Edwin Curley). London: Penguin.

Ṭabāṭabā'ī, M. H. (1997). *Nihāyat al-Hikma*. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī.